

Våra rakstämplar

Sveriges första allmänna ortstämplar tillkom efter ständsriksdagens beslut år 1818
Sven-Börje Ewers

2019 var det 200 år sedan alla postkontor i Sverige fick egna poststämplar med ortnamn. Alla avgående brev skulle nu stämplas på framsidan av brevet, så att avsändningsorten framgick. I Stockholm hade det använts poststämplar sedan 1686 då F-stämpeln för fribrev och B-stämpeln för betalda brev infördes. Dessa följdes av Stockholms stora bandeau-stämpel, de små dito och rakstämpeltyper i mindre format. I samband med riksdagar utanför Stockholm användes stämplar i Norrköping (1769 och 1800) och Gefle (1792). I Grisslehamn infördes en stämpel 1816. De tidiga stämplarna som användes i Stockholm har utförligt beskrivits och dokumenterats av Robert Matsson i *Posttryttaren* 1992.

Avsikten med denna artikel är att sammanställa de uppgifter som jag hittills har funnit om rakstämplarna. Karl-Erik Stenberg var ledande när det gällde stämpelforskning och hans arbeten utgör grunden för följande text tillsammans med några nya data som har tillkommit sedan 1970- och 1980-talen.

Rakstämplarnas tillkomst

Under den urtima ständsriksdagen 1817-1818 gjorde bevillingsutskottet en framställning om behovet av ökade postintäkter till staten, d.v.s. höjda brevporton. Jämfört med 1807 års inrikes brevtaxa föreslogs och beslutades en höjning av portosatserna med 25 procent. Den nya taxan för inrikes brev började gälla från den 1 januari 1819. I samma betänkande upptogs förslag om införandet av poststämplar till alla landets postkontor, vilket beslutades och bekräftades av Kunglig Maj:t den 18 november 1818. Nedan citeras texter som berör införandet av stämplar och det efterföljande postala cirkuläret som skickades till postkontoren tillsammans med den nya poststämpeln. I och med införandet av avstämpling från alla postkontor så var avgångs-orten fastställd och ett brevomslag även utan innehåll kan analyseras med avseende på porto och postväg. Brevet på bild 1 visar ett karterat brev till Stockholm som på omslaget är anonymt vad beträffar avgångsorten men innehållet visar att det skickats från Lund den 17 september 1818. Bild 2 visar ett brev med en rakstämpel från Lund.

Det var således ett stort posthistoriskt framsteg, när ständerna införde de första allmänna stämplarna som benämns Rakstämplar.

Urkunderna

1817-1818 års ständsriksdag, i *Bevillings-Utskottets Betänkande N:r 15*, som rör Postinrättningen främst om intäkter och kostnader för

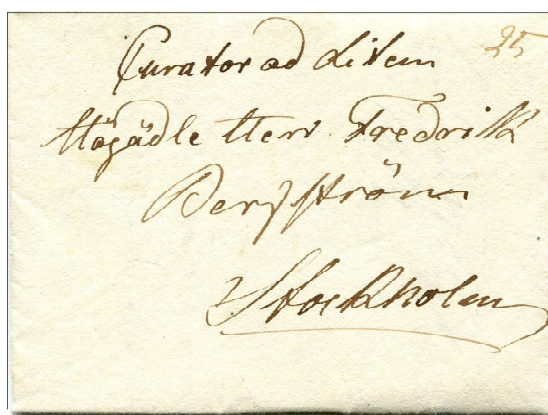

Bild 1. Karterat brev med innehåll från Lund 1818.

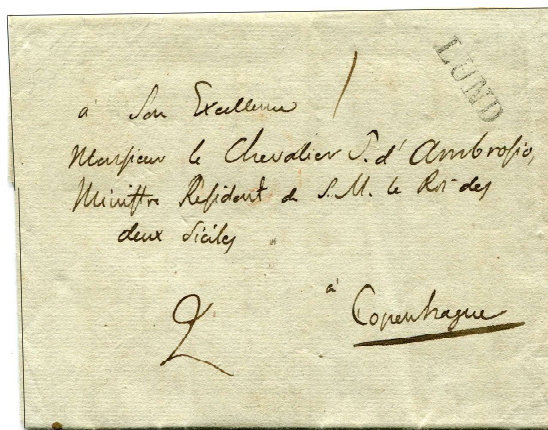

Bild 2. Brev till Köpenhamn med Lunds rakstämpel.

postverksamheten, skriver man på slutet: ”Slutligen får Utskottet till Rikets Höglofl. Ständers upplysta pröfning framställa, om ej, till erhå-

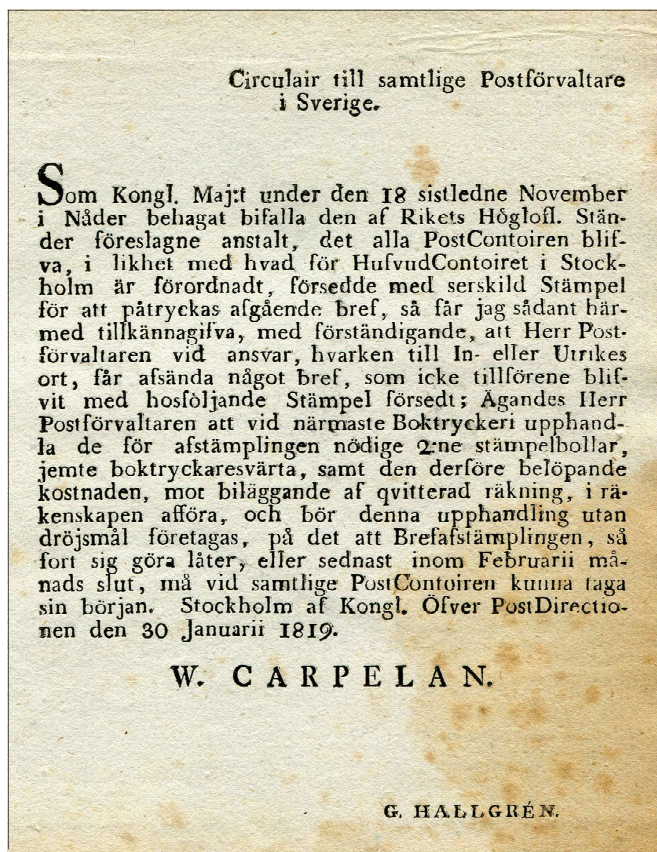

Bild 3. Cirkuläret från 30 januari 1819.

Bild 4. Omslag/cirkulär med påteckningen "Medföljer En Brestämpel" som sändes till postkontoret i Värnamo. (Orig, i Riksarkivet)

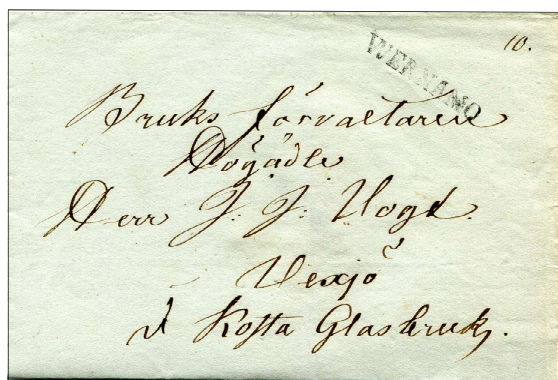

Bild 5. Brev med rakstämpeln WERNAMO.

lande af en ännu säkrare Controll, i afseende på de, från en till annan Landsort afsände Bref, den anstalt torde blifva af nöden, det böra hvarje af de öfrige Post-Contoiren i Riket, varda, i likhet med hvad för Hufvud-Contoiret i Stockholm är förordnad, försedde med en särskildt Stämpel, för att påtryckas alla afgående Bref. Hvilket allt likväl med vördnad öferlemnas till Rikets Höglofl. Ständers upplysta bepröfvande. Stockholm den 1 Maji 1818."

Ständernas beslut blev i enlighet med betänkandet och till Kongl. Maj:t avgavs *Underdånig Skrivelse N:r 248*. "Uppläst och godkänd hos Ridd. och Ad. d. 11 Juli 1818. - Prest-Ståndet d. 11 Juli 1818. - BorgareStåndet d. 13 Juli 1818. - Bonde-Ståndet d. 14 Juli 1818" och om poststämpelarna skrivs: "Till erhållande af en ännu säkrare Kontroll i avseende på de från en till en annan Ort afsända Bref, finna Riksens Ständer den anstalt blifva af nöden, att alla Post-Kontoren i Riket varda, i likhet med hvad för Hufvud-Kontoret i Stockholm är förordnat, försedda med en serskild Stämpel för att påtryckas alla afgående Bref".

I "Circulair till samtliga Postförvaltare i Sverige" (bild 3) daterat den 30 januari 1819 framgår: "Som Kongl. Maj:t under den 18 sistledne November i nåder behagat bifalla den av Rikets Höglofl. Ständers föreslagne anstalt, det alla PostContoiren blifva, i likhet med hvad för HufvudContoiret i Stockholm är förordnad, försedde med serskild Stämpel för att påtryckas afgående bref, så får jag sådant härmed tillkännagifva, med förständigande, att Herr Postförvaltaren vid ansvar, hvarken till In- eller Utrikes ort, får afsända något bref, som icke tillförene blifvit med hosföljande Stämpel försedt; Ägandes Herr Postförvaltaren att vid närmaste Boktryckeri upphandla de för afstämplingen nödige 2:e stämpelbollar, jemte boktryckaresvärta, samt den derföre belöpande kostnaden, mot biläggande af qvitterad räkning, i räkenskapen afföra, och bör denna upphandling utan dröjsmål företagas, på det att Brefafstämplingen, så fort sig göra låter, eller sednast inom Februarii månads slut, må vid samtliga PostContoiren kunna taga sin början. Stockholm af Kongl. Öfver PostDirecti-onen den 30 Januarii 1819,

W. CARPELAN."

Med nämnda cirkulär följde respektive postkontors stämpel. Bild 4 visar en kopia på cirkuläret (original i Riksarkivet) som sändes till Värnamo, med texten *Medföljer En Brefstämpel*. Ett brev avstämplat med den medföljande stämpeln WERNAMO visas på bild 5.

Tillverkningen av stämplarna utfördes av gravören Dan Hedlund, som den 28 januari 1819 fakturerade postverket för 114 *Sværtstämpl*ar med skaft. Priset för varje stämpelstamp var 1 Rdr 46 sk, totalt 223 Rdr 12 sk och för skaften 28 Rdr 24 sk. Stämplarna var graverade i stål och mycket hållbara under hela användningsperioden 1819-1830. Gravören, fabriksidkaren och bronsmanufakturisten Dan Hedlund var född den 8 augusti 1786 i Vårdnäs i Linköpings stift, inflyttad till Nikolai församling i Stockholm den 16 augusti 1814. Den sista mantalsuppgiften är från november 1836 och vidare uppgifter om hans verksamhet och levnad har ej stått att finna, skriver Karl-Erik Stenberg i *Norrphil* 1/1984.

1819 års stämpl

Gravören tillverkade således 114 stämpl, som finns avbildade i Stig Nilebrants bok "Svenska brev" från 1974. Här ingår även senare tillkomna stämpl. Av rakstämplarna från 1819-1830 lär endast en stämpelstamp finnas bevarad i Postmuseum – en av de två för Stockholm tillverkade 1819. Under 1820-talet inrättades några nya postkontor som behövde stämpl och några fick en andra stämpel.

Stämpl som tillkom under 1820-talet

NORDMALING 1820.

STOCKHOLM tillfördes två nya stämpl 1825, fakturerade av Dan Hedlund den 7 februari 1825.

CHRISTINEHAMN typ 2, okänd gravör.

LINKÖPING typ 2, Dan Hedlund fakturerade den 10 augusti 1825.

BÅSTAD, fakturerad den 8 oktober 1824.

TRELLEBORG, fakturerad den 6 februari 1827

ALLTORP, fakturerad den 6 februari 1827. Ett postkontor med detta namn inrättades aldrig.

MOTALA, fakturerad den 6 februari 1827.

DROTTNINGHOLM, fakturerad den 11 juli 1827. Inget stämpelavtryck finns dokumenterat.

Några postkontor med två eller flera stämpeltyper kan motivera särskilda kommentarer:

CALMAR typ 2 levererades 1828 (finns i Postal men ej i Nilebrant). Den mäter 25x5,0 mm. Typ 1 mäter 27x4,5 mm. (Bildgrupp 6)

GÖTHEBORG typ 2 levererades i mitten av 1820-talet enligt "Handbok över Göteborgs-stämpl; utgiven av Göteborgs FilatelistFörening 1977. (Ej i Facit Postal, ej heller Nilebrant.) Typ 1 mäter 33x4,5 mm och typ 2 33x4,0 mm. (Bildgrupp 7)

MALMÖ typ 2
levererades i
mitten av 1820-talet,
enligt Leif Jönssons
och eget material.
(Ej i Facit Postal,
ej heller i Nilebrant).
Typ 1 mäter
23x4,5 mm.
Typ 2 mäter
22,5x5,0 mm.
(Bildgrupp 8)

IÖNKÖPING typ 2 och 3. (Ej i Facit Postal, ej heller i Nilebrant),
Det har i Jönköping troligen använts tre olika stämplat enlgt
Aldenbrink och Olsson, artikel i *Filatelisten* 2010. Det förefaller
ännu inte vara absolut fastställt hur många rakstämplat som har
använts i Jönköping. Facit Postal tar upp två typer.

Typ 1: 34x4,5 mm, 1819-1824,
Typ 2: 34x4,0 mm,
januari 1825 till 1830.
Typ 3: 34,5x6,0-4,5 mm, 1825.
(Bildgrupp 9)

Stämpling

Trycksvärtan, som användes till stämplingen, tillverkades av kimirök (i princip sot) och linolja. Kvaliteten på stämpelavtrycken varierar avsevärt beroende på hur stämpeln vårdats och mängden trycksvärta. I stort sett enbart relief av stämpeln förekommer då det gäller Båstad (bild 10) och exempel finns med enbart linolja i stämpelavtrycket, Strömstad (bild 11). Röd färg har använts och förekommer sällsynt från Wimmerby 1822-24 (bild 12). I Facit Postal tas det upp rödbrun stämpel Cimbritshamn men något sådant avtryck har jag aldrig sett. Av de år 1800 förekommande stämplingarna finns ett känt avtryck i röd färg från Norrköping.

Även fribreven skulle stämplas

I ett cirkulär från 1822 påtalas att alla brev skulle stämplas (bild 13). Fribreven var alltid påtecknade med FrBr, Fribref eller liknande. Mycket sällsynt är att enbart avstämplingen upp till vänster indikerar att det rör sig om ett fribrev (bild 14).

Placeringen av stämpeln

Mönstret att stämpla *Fribreven upp till vänster* och de *Betalda breven upp till höger* är tämligen konsekvent förekommande. Bild 15 visar LAHOLM med avstämpling på fribrev respektive betalt brev. Några postkontor verkar enbart ha stämplat till höger såsom GÖTHEBORG och MALMÖ. Det finns exempel på brev med stämpelavtryck i båda positionerna. Bild 16 visar ett brev från HÖRBY med två stämpelavtryck.

Varianter på stämpelplaceringen

Fribrevet från WISBY på bild 17 visar förutom stämpelavtrycket upp till vänster även ett omvänt i nedre högra hörnet.

Brevhantering och transporten

Förutom avstämplingen skulle breven förses med ett *karteringsnummer uppe till höger* på brevet. Detta noterades, tillsammans med adressat och vikt-klass på *brevkartan* (bild 18) till adresspostkontoret och i *postprotokollen*. På avsändande postkontor inlades breven i ett brevpaket till det mottagande postkontoret, tillsammans med brevkartan som upptog de aktuella breven. Till detta användes ofta begagnade brevomslag (bild 19) men 1851 föreskrevs att starkt karduspapper skulle användas. Brevpaketen som skulle transporteras utmed den aktuella postvägen förtecknades i *postpasset*. På detta noterades tiden för ankomst och avgång.

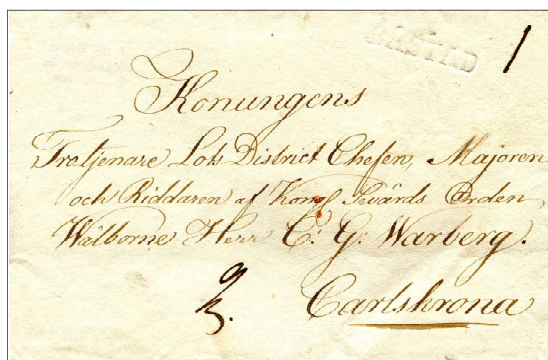

Bild 10. BÅSTAD, avtryck i relief utan svärta.

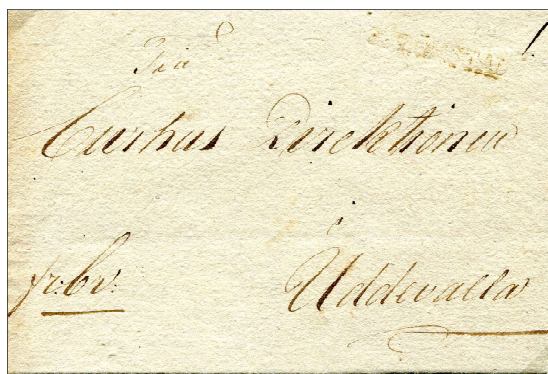

Bild 11. STRÖMSTAD, avtryck i linolja.

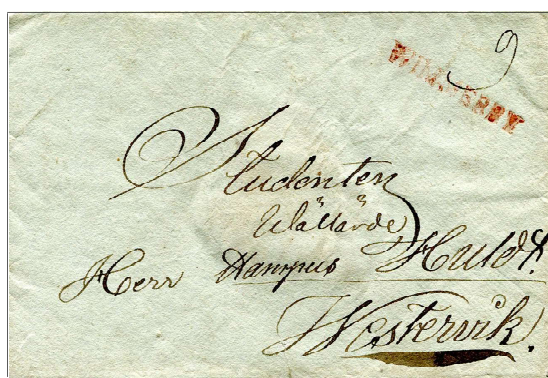

Bild 12. WIMMERBY, röd färg.

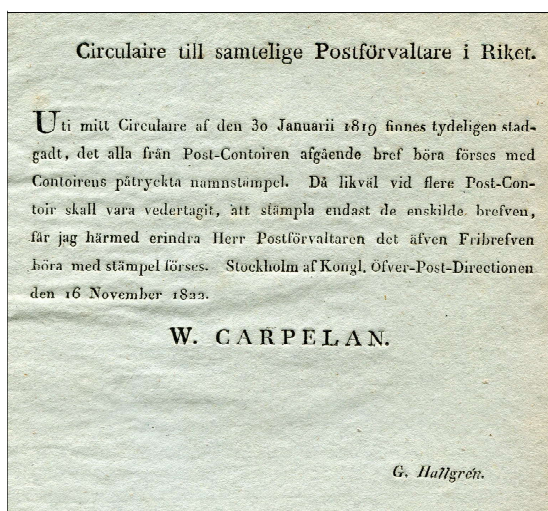

Bild 13. Cirkulär 1822, alla brev skulle stämplas.

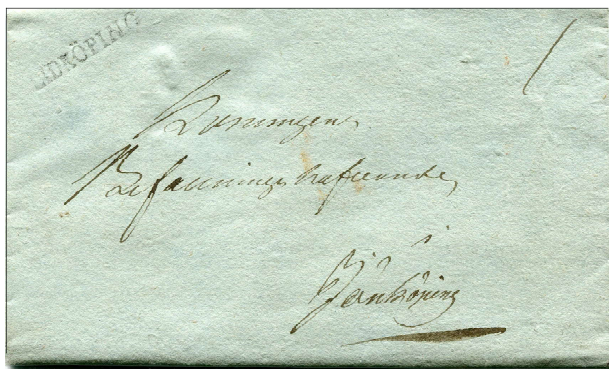

Bild 14. Brev från LIDKÖPING saknar påteckning frifrån men har stämpling i fribrevspositionen upp till vänster.

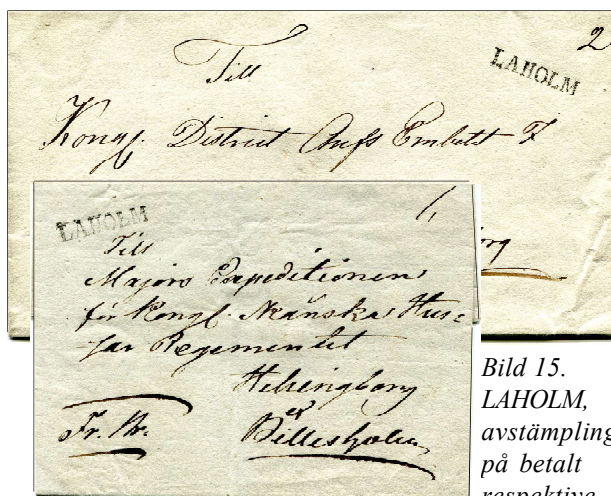

Bild 15. LAHOLM, avstämpling på betalt respektive fribrev.

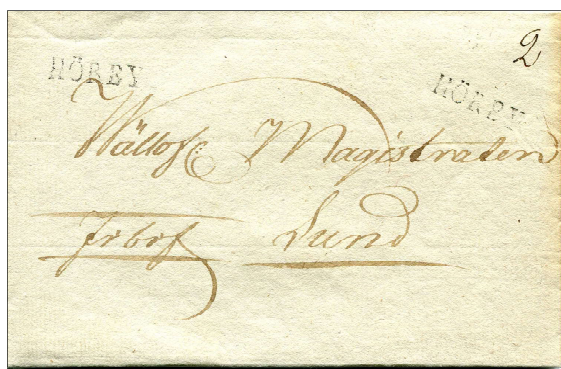

Bild 16. HÖRBY, avstämpling både uppe till vänster och höger.

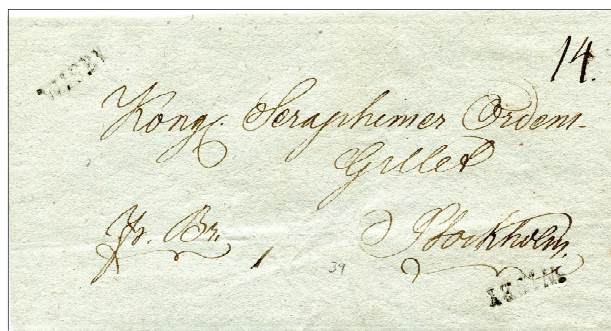

Bild 17. WISBY, avstämpling uppe till vänster och nere till höger.

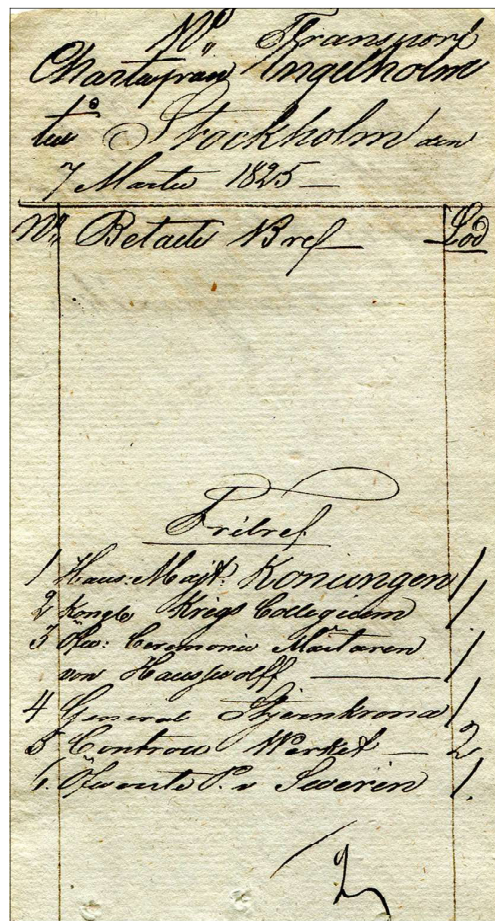
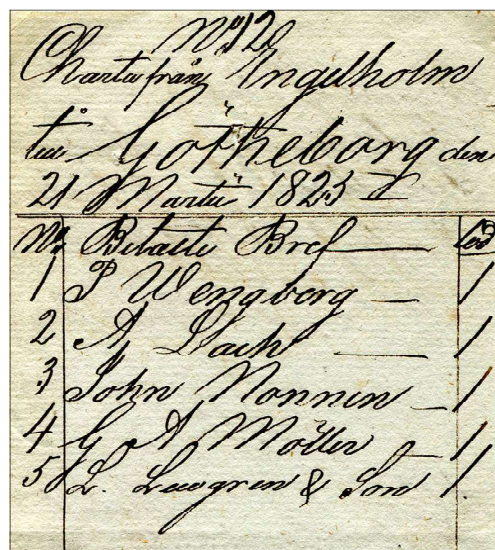

Bild 18 a-b. Brevkartor från Ängelholm mars 1825. Bilderna något beskurna.

Vid varje postkontor som passerades tog man ut de brevpaket som var adresserade till postkontoret och avgående brevpaket lades i postväskan och noterades i passet. Detta upprepades vid varje postkontor utmed postvägen. Ankommande brevkarta anslogs på postkontoret, där allmänheten fick se efter om de hade fått något brev.

Brevmängden

Hur stort antal brev som varje postkontor expedierade per dag och totalt under tiden för rakstämplarna 1819-1830 förefaller hittills vara ett utforskat område. Jag har inte hittat någon brevmängdstatistik från denna tid. Karteringssiffrorna ger en antydning om brevmängderna. Brev till och från de mindre orterna har mest låga siffror och större antal brev sändes mellan större städer. Som ett exempel så har ett brev från Göteborg karteringsnummer 161 (bild 19). Enstaka bevarade brevkartor ger också en viss information (bild 18). Antalet fribrev förefaller ha varit betydligt lägre då karteringsnumren i regel är låga.

Stämpelstatistik – sällsynthetsgrad

Karl-Erik Stenberg genomförde ett upprop år 1968, att samlare skulle rapportera sina brev med rakstämplar, och han sammanställde resultatet i tidskriften *Norrphil* nr 3, 4 och 5 1978, delvis även i *Skrifter och Meddelanden SSPD* årgång 4, 1977 och 5, 1981. Underlaget för analys av sällsynthetsgrad utgjordes av totalt 3 455 inrapporterade brev. Detaljer om antal stämplat från varje ort publicerades i ovan nämnda tidskrifter. Under de år som gått sedan dess, har det troligtvis upptäckts ytterligare exemplar av de sällsynta stämplatarna. En sammanfattning av sällsynthetsgraderingen enligt Stenberg följer nedan. Den indikerar än idag den troligaste sällsynthetsgraden:

RR, 1-2 kända: Nordmaling, Skanör, Skefteå, Trelleborg, Trosa, Wik, Östhammar.

R5, 3-5 kända: Båstad, Hellestad, Smedjebacken, Wimmerby röd, Öregrund.

R4, 6-10 kända: Alingsås, Avesta, Biåstad, Borgholm, Boxholm, Cimbritshamn, Dahlarö, Elfcarleby, Falkenberg, Haparanda, Kongsbacka, Malmköping, Medevi, Motala, Qvarsebo, Runneby, Sigtuna, Strömsholm, Waxholm, Wernamo, Wimmerby.

R3, 11-25 kända: Avestad, Bollnäs, Calmar t.1, Carlshamn, Christinehamn t.2, Delsbo, Ekesjö, Ekolsund, Engelholm, Enköping, Eskilstuna, Falköping, Grenna, Grislehamn t.1, Hedemora, Hio, Hofva, Hudiksvall, Hvetlanda, Hörby, Kongelf, Köping, Laholm, Luleå, Lund, Mariefred, Marstrand, Nora, Philipstad, Ramundeboda, Sahla, Schenninge, Stockholm t.1, 1819 (Facit Postal typ 14), Stockholm t.2, 1819 (FPt 15), Stockholm t.4, 1825 (FPt 17), Strängnäs, Säter, Söderköping, Södertälje, Sölftvitsborg, Tierp, Umeå, Wadstena, Warnäs, Ystad, Åmål, Äs.

Bild 19. Begagnat brevomslag med rakstämpel GÖTHEBORG som har använts till brevpaketet inte mindre än tre gånger! Först för brev från Göteborg till Ystad, sedan omslag till brevpaketet från Ystad till Arboga (insidan) och därefter från Arboga till Grenna.

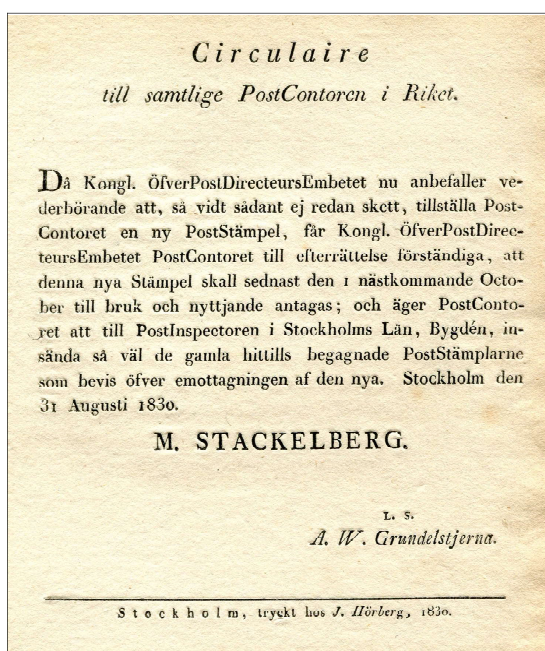

Bild 20. Cirkulär 1830 om byte av stämpel till en med datum – bågstämpeltypen.

R2, 26-50 kända: Arboga, Askersund, Borås, Carlskrona, Christianstad, Christinehamn t.1, Fahlun, Grislehamn t.2, Helsingborg, Jönköping, Landskrona, Lidköping, Lindsberg, Linköping t.1, Malmö, Norrköping, Piteå, Skövde, Strömstad, Sundsvall, Söderhamn, Uddevalla, Ulricehamn, Warberg, Westervik, Wisby, Östersund.

Bild 21. SUNDSVALL, tidigaste kända avstämpling, den 15 februari 1819.

R1, 51-100 kända: Gefle, Halmstad, Hernösand, Linköping t.2, Norrtelie, Stockholm t.3, 1825 (FPt 3), Wenersborg, Westerås.

R0, fler än 100 kända: Carlstad, Göteborg, Mariestad, Nyköping, Skara, Upsala, Wexjö, Örebro.

Det kan tilläggas att rakstäm-peln THORSHÄLLA såldes på en auktion 1987 och således var en nyupptäckt stämpel då.

Datering av rakstämplar

Försändelser med rakstämplar kan bara dateras om innehåll finns bevarat.

Tidigaste kända avstämpling

Det hittills tidigaste dokumenterade stämpelavtrycket är från SUNDSVALL, med daterat brev den 15 februari 1819 (bild 21).

Senaste kända avstämpling

Enligt cirkuläret 1830 om byte till nya stämplat – bågstämpeltypen med datum (bild 20) – så skulle den gamla stämpeln returneras till persedelförrådet.

Men i Västerås behöll man rakstäm-peln och senaste kända avtrycket från WESTERÅS är den 12 januari 1831 (bild 22).

Sällsynta stämplat

Som avslutning visar jag några exempel på de mer sällsynta stämplatarna: WIK (bild 23) och ÖSTHAMMAR (bild 24).

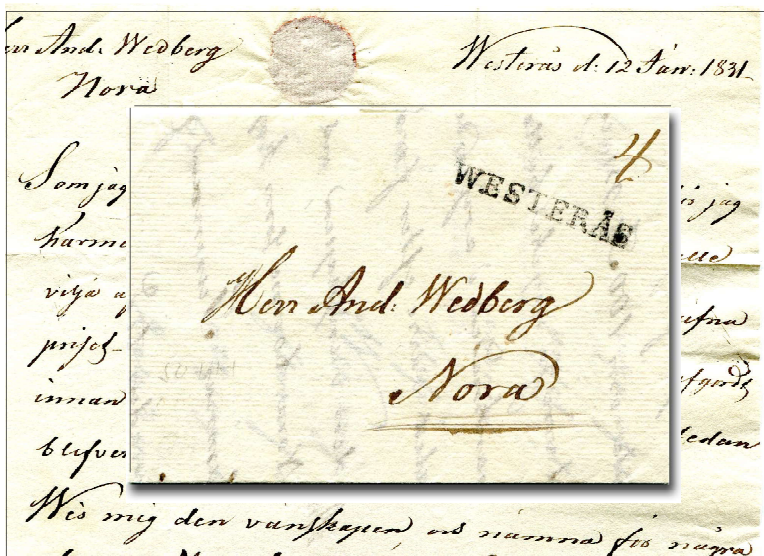

Bild 22. Senaste kända avstämpling med rakstämpel WESTERÅS, den 12 januari 1831.

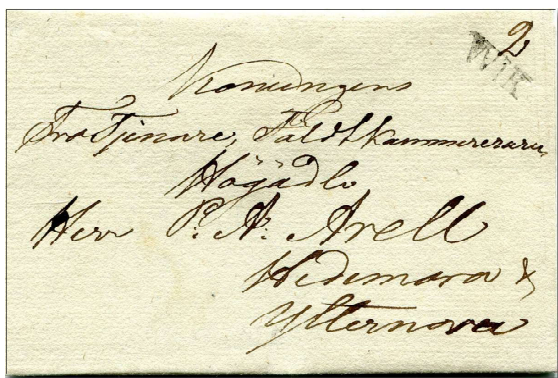

Bild 23. Sällsynta WIK.

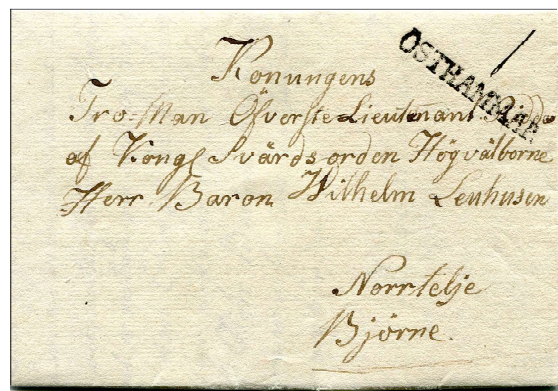

Bild 24. Sällsynta ÖSTHAMMAR.